

Harai Dénes

Halak a hálóban

Dr. Szabó Miklós akadémikus „Katonai felsővezetők a diktatúrában” című székfoglalóját hallgatva és a kéziratot olvasva egy kifejezés jutott eszembe: »halak a hálóban« mert jól ábrázolja a katonai felsővezetők vergődését és a háló bogaiba való belegabalyodását a feszültségek időszakában. A székfoglaló a katona, a társadalom, a politikai hatalom és a katonapolitikai szövetség viszonyának sokoldalú kérdéseit vetette fel, jó alkalmat adva arra, hogy tovább keressük kétségeinkre a válaszokat. Katonaként mondhatnánk egykedvűen, hogy a diktatúra nagyobb fogaskerekeinek története nem érdekel bennünket. Ha mégis elgondolkodunk a székfoglaló témájáról, és annak olyan fogalmairól, mint a diktatúra, a vonakodás, az együttműködés, akkor fel kell vetnünk további kérdéseket is. Létezik-e és mekkora a diktatúra mellett álló igazsága? A vonakodás, mint magatartás erénnyé formálható-e a katonaelmélet szempontjából? Az emberek kérdőjelek voltak és lehet, hogy most is azok? A székfoglaló értékalapú megközelítése volt a választott tárgynak, a reflexióim is ebben a mezőben mozognak.

Úgy gondolom, hogy a témát nem lehet kiemelni abból a társadalomból, a korból, amit vizsgált a székfoglaló előadás. Az erős katonailag szervezett párt és állami hatalom a diktatúra működési elve, mondhatni szabályszerűsége. Magyarországon és a térség más országaiban sem futották, futhatták ki magukat a társadalmi formák. Volt-e lehetőség az utak, a társadalmi formációk kipróbálására? Általában nem, egyedül a szocializmusnak nevezett társadalmi formációnak volt négy évtizede erre. Magyarország a XX. században többféle zsákutcába tévedt és igen nagy árat fizetett érte. Ezért *volt és van valami neurotikus izgatottság a rendszerek leváltására, ha olyan sorozatokra gondolunk, mint 1918, 1919, 1920 vagy 1944, 1945, 1948, 1956, de említhetnénk a rendszerváltás közel két évtizedének hasonló jelenségét is.* Egymásnak ellentmondó kettős tendenciák uralták az értékelt időszakot, így az internacionalizmus szovjet igényének és a nemzeti tényezők erősödésének, valamint a dogmatizmussal szembenálló revizionista és pluralista villongások, a modell és az ellenmodell kontrasztjai. Szövetségi rendszer felső vezetése, – a pártarisztokrácia / pártelit – a lefektetett elvek lazább értelmezését is megengedte, miközben ők is vonakodtak pontosan szabályozni a viszonyokat. A megosztottság korábban nem volt beszédtema. A hivatalos propaganda szerint, az uralkodás és alávetettség csak az imperialista szövetséget jellemezte, a mienket a szuverenitás tiszteletben tartása és a belügyekbe való be nem avatkozás. A társadalom fölötti hatalom megszilárdítása volt a folyamatos cél, ezért is kapott nagy szerepet a tervezés, az

irányítás és a nevelés valamint a szükségletek osztályszempontú meghatározása – beleértve a szellemi szükségleteket is – az egyénre, a csoportra, és a társadalomra egyaránt. A szocialista fejlődés útjait jelző fogalmi spirál, már önmagában is érzékeltette a konfliktus helyzetek gyakoriságát: a szocializmus alapjainak lerakása, az alapok megszilárdítása, a fejlett szocialista társadalom építése, ami végül a bürokratikus szocializmushoz vezetett és a válságot világjelenséggé tette, a rendszer eredményei ellenére. Ebben az időszakban kezdődött el az egyén széthullása ismét a párttagra, technokratára, ateistára, bürokratára, kizárt intellektuelekre és még sorolhatnánk

A szovjet politika az intellektuálisan műveltek „felforgató” önkényével, a fegyveres erők önkényét szembesítette, mert a szövetség integritása nem kerülhetett veszélybe. Az intervenció célját Kazakov hadseregtábornok az EFE törzsfőnöke fogalmazta meg világosan „A szocialista államok hadseregeinek törzsei, ha megjelennek a Csehszlovák Szocialista Köztársaság területén, az bátorítólag fog hatni és lelkesíti majd a forradalomhoz hű kommunista erőket, az ingadozó és főleg az intelligenciához tartozó ellenséges érzelmű elemekre viszont figyelmeztető hatást gyakorol...” – írta Szűcs Ferenc jelentésében (1968. június 5–6. Csehszlovákiai kiküldetéséről a PB-nek.)¹ Hatásosan ellentétes a BM III /IV. (katonai elhárítás) csoportfőnökének 1968. július 30-án kelt 61-11-123 /68. számú jelentése, amely hivatkozik az egyik rétsági főtiszt véleményére, aki: „ helyteleníti a katonai intézkedéseket, mert szerinte egy kis országot könnyű térdre kényszeríteni, s hangoztatta, nem érti azt sem, miért kell álláspontunkat rákényszeríteni másra, ha az ő értelmezésük eltér a miénktől.” A. P. Kirilenko az SZKP küldöttség vezetője a CSKP XV. Kongresszusán (1976. április 13), így fogalmazott a katonapolitikai együttműködés feladatáról: „Földünkön megvalósítani a tartós és igazságos békét, amely kizárja a parancsuralmat, az erőszakot és az önkényt, szándéka szavatolni minden nép jogát fejlődésének szabad megválasztására.”² Tegyük hozzá, hogy a Varsói Szerződés katonai stratégiája, hadászati dinamikája szempontjából a szövetség országai, mint szuverén országok de facto nem léteztek.

Többféleképpen ítéljük el, bélyegezzük meg az előző rendszert, de pszichológiailag mentegetjük benne szüleinket, ismerőseinket, volt vezetőinket, intézményeinket és magunkat. A székfoglaló jól illusztrálta, hogy a magánember véleménye hivatalos jelentéssé válhatott, amit szociálpszichológiai dokumentumként is értékelhetünk. A.J. Percival Taylor angol történész megfogalmazásában a történelmi bizonyítékok kilentziedét nem a történész érdekében írták vagy hagyták örökölni és ez az adott helyzetben való vezetői viselkedés összetett problémájához vezet. Osztom Kornai János álláspontját: „...az én szememben fontosabb az a követelmény, hogy a nagy társadalmi átalakulások vér nélkül, emberi életek feláldozása és erőszakoskodások nélkül menjenek végbe, mint az a követelmény, hogy eltűnjenek a régi arcok, és igazság tétesség.”³ Ez azonban feloldhatatlan ellentmondást is tartalmaz,

1 Az idézetek a székfoglaló kéziratából valók. A továbbiakban csak a kéziratban nem szereplő idézeteket jelölöm.

2 A CSKP XV. Kongresszusa (Dokumentumok) Kossuth Könyvkiadó, 108. old.

3 Kornai János: Mit jelent a „rendszerelváltás”? Kísérlet a fogalom tisztázására. Közgazdasági Szemle, LIV. Évf. 2007. április, 318. old.

mert emberileg még a destruktívát vagy a destruktívba hajlót is humánusan kell kezelni, de nem feltétlenül kell megbocsátani, felejteni vagy felmenteni, mint ahogyan ez utóbbit a székfoglaló is hangsúlyozta. Pont ez az a mechanizmus, ami tapasztalattá teszi a történelmet. A történelem többjelentésű, sokféle interpretáció lehetőségét nyújtja, de nem feledkezhetünk meg arról, hogy ami az emberek egyik csoportjának történelem, a másoknak megaláztatás; ami az egyiknek „rend” a másoknak munkatábor, börtön, vesztőhely volt. *Szociálpszichológiai tény, hogy a társadalmi torzulást is meg lehet élni fejlődésként.*

A székfoglaló idézett jelentései is jól érzékeltetik, hogy az értékelt időszakban a politika a Szovjetuniót, a bolsevik pártot és ideológiáját vonatkozási ponttá tette. Egy adott társadalmi berendezkedést vonatkozási ponttá tenni azonban igen problémás, különösen, ha ez azzal jár, hogy fő veszélyként értékelik: a szovjetellenességet, a jobboldali opportunizmust, a revizionizmust valamint a nacionalizmust. A bemutatott „Šumava” gyakorlat tény, de keményebb tény az intervencióban való részvétel. A sakkban tartás következménye volt, hogy részt kellett vennünk az 1968-as Csehszlovákia elleni intervencióban és ezért esélyt kaptunk az „új gazdasági mechanizmus” elindítására. Új győri programról beszélhettek a katonák a magyar fegyvergyártást illetően is, gondoljunk a PSZH-k sorozatgyártására és rendszerbe állítására. A nemzeti gazdasági modellek kibontakozásának időszaka volt ez a világban, ekkor mutatta föl magát egy japán, egy dán modell, és ilyen lehetett volna a magyar modell is, ha 1973-ban nem kellett volna menekülni azoknak, akik részt vettek a kidolgozásában. Illúzió volt azt hinni, hogy meg lehet menteni a magyar modellt, mert az ideológiai harcos formák sem nélkülözik a militáns összetevőket: parancsvezéreltség, fegyelem, engedelmesség, szimbólumokkal díszített terek, egyenruha, csapatzászló, kiképzések, átképzések, továbbképzések. Mindezekhez hozzátartozik a politikai gondolkodásban a konfrontációs felfogás, a különbségek ellentétként való kezelése, a rend megteremtésének járulékos ösztönei, valamint az elvárt viselkedésben a kötelességteljesítés és a hűség. A Varsói Szerződést is „harci szövetségné” foghatjuk fel, amelynek az intervenció készenléte és képessége a Szovjetunió révén, történeti valamint hadászati okokból a legfejlettebb volt.

Amennyiben a székfoglaló előadás hatástényezőit vizsgáljuk a „mintha” szó egyik kulcskifejezése annak, azaz, mintha a személyiség duplázódott volna, mintha vezetéstechnikai, vezetéstaktikai kérdés lett volna a felsővezetői gyakorlat. A személyiség működhett, működhét homo duplex formában, lehetett egy hivatalos és egy magánember ugyanaz a személy, mi több a helyzete gyakran ezt követelte. Bizonyára voltak ilyen vonásai még Czinege Lajos vagy Oláh István minisztereknek is. *Teljesen senki sem elkötelezett.* A katonák Közép- és Kelet-Európában az elmúlt évszázadban egzisztenciálisan függtek politikai nézeteiktől, de a lehetőség azonban, hogy szakemberekké is váljanak nem volt teljesen elzárva. A XX. században az egyéni élettörténetek sokszor tragikus módon találkoztak a történelemmel, gondoljunk a világháborúkra, polgárháborúkra, forradalmakra, helyi háborúkra. Bizonyára sok katona élettörténete tömörödött 1948–56 között az olyan fogalmakba, mint: ÁVH, internálás, lefokozás, forradalom, megtorlás, emigráció és minden drámai tapasztalat ellenére sem lehetünk biztosak abban, hogy a többszörösen megszenvedett történelem ismerete megváltoztatja az emberek viselkedését.

A bevezetőben felvetett kérdésekre, azt válaszolhatjuk, hogy a diktatúra nem igazságot akar, hanem sakkban tartást, ezért nincs az ő helyzetének megfelelő igazság. 1956 valamint 1968 két olyan kritikus időszak, amikor a katonák álláspontját ismét figyelmen kívül hagyva a politika döntött, mindkét esetben rosszul (hozzátehetjük, hogy az 1919-es felvidéki hadjárattal kapcsolatban ugyanezre panaszkodtak az olyan kiváló katonaegyéniségek, mint Kéri Kálmán vezérezredes).

A vonakodás az ellenállás egyik szerény, nem látványos formája, de az emberek millióinál jelentkező vonakodásból kialakult meggyőződések, szkepticizmus, pesszimizmus repesztette meg – az értelmiség közvetítésével – a rendszer ideológiai, politikai burkát a közgondolkodásban. Ahhoz, hogy társadalmilag a mi vonakodásunk célt érjen 1956-tól 33 évre volt szükség. Az internacionalista szolidaritást kezdte ki a vonakodás, azaz az egymás iránti horizontális, nemzetben belüli katonai bajtársiasság, szembe került a vertikális, katonai-hatalmi szolidaritással. A katonai vezetők jelzett viselkedése azonban, nem jelentett reális alternatívát a végső döntések szempontjából, – amint erre a székfoglaló is utal – mivel nem alapjaiban támadták az elgondolásokat, hanem sokszor katonai rátartiságból, egyéni habitusból szakmai kérdést csinálva részproblémákból, vagy emlékezve az 1848-as, 1956-os győztes forradalmak leverésére. A vonakodás más megnevezéssel természetesen a NATO-ban is ismert, – Andrew Goodpaster a NATO egyesített erőinek volt főparancsnoka például közel azonos időszakban, jogi vonatkozásban „nemzeti alapon kifejtett obstrukcióról”⁴ írt a szövetség Integrált Távközlési Rendszere (NICS-program) megvalósulásának elhúzódása miatt.

A bemutatott és hivatkozott vezetői viselkedések végső indikátorai között, nem találjuk a politikai szembenállást, a rendszer alapjainak támadását. A helyekkel, az időpontokkal, a résztvevőkkel, a napirendekkel, a fogalmakkal, a szándékokkal való taktikázgatás hozzátartozik a katonai működés mechanizmusához, ezt minden katonának ismeri. Az én és a mi szüntelenül cserélődik, alárendelés nélkül nincs dinamikájuk csak konfrontáció. Vonakodó csatlós volt Horthy Miklós is, Kádár János is.

Az együttműködésben mindig az együttműködés a gyenge oldal, a résztvevők különösen kritikusak a vezérlettel kapcsolatos kérdésekre. A hadtörténeti irodalomban nem véletlenül érintik mindig e területet. Illusztrációként a *„Sorsdöntő csaták / Marathontól a második világháborúig”* 1943-ban kiadott jelentős hadtörténet írói vállalkozás összefoglalójából Nemes Bangha Imre nyá. altábornagyot idézhetjük: *„A koalíciós háborúk csak akkor lehetnek eredményesek, ha a felek politikája egyirányú, ha az érdekek később sem ágaznak szét és ha nem bomlik meg az egység féltékenységből. Ez a gyengébb félnél gyakori mert, szuverenitását félti. Katonai részen pedig akkor hathatós a gazdasági térre is kiterjedő együttműködés, ha annak útjait, már a háború előtt, katonai szövetség egyengeti és ha a közös fővezérlet is biztosító van.”*⁵ E probléma lényege felé mutat Oláh István és Szűcs Ferenc vezérőrnagyok 1968. július 5-ei együttes jelentése, amely szerint: „ egyes szovjet katonai vezetők gyakori apolitikus, tapintatlan és sértő magatartása objektíve

4 Andrew Goodpaster: A NATO stratégiája 1975–1985. *Survival*, a Stratégiai Tanulmányok Nemzetközi Intézetének lapja (1975. szeptember–októberi szám) XX. évf. 86. sz. 9. old. Ford.: Schweitzer Klára.

5 *Sorsdöntő csaták / Marathontól a második világháborúig* I. II. kötet /In. Dr. Lukinich Imre és Markó Árpád / Franklin-Társulat Kiadása, (1943). Az idézet Nemes Bangha Imre nyá. altbgy.: „Múlt és jelen” című könyvrészletéből való / II. kötet, 410–518. old.

árt a Szovjetunió tekintélyének, a Varsói Szerződés egységének.” A székfoglalóban felvetett problémát, az Egyesített Fegyveres Erők főparancsnokának személyét, valóban nem választották, hanem a szerződést aláíró államok „megegyezése alapján” neveztek ki, ahogyan ezt Hegedűs András a Minisztertanács elnöke jelentette az Országgyűlésnek a Varsói Szerződés törvényjavaslatát betérjesztő beszédében 1955. május 25-én (ekkor Konyevről volt szó)⁶.

Az egyén nem „önmagába zárt vállalkozóként” építi életét. Feltehetjük a kérdést, hogy szükséges-e a kontinuitás megerősítése, azaz a tradíciók vállalása az értékelt időszakban szolgált katonai vezetőkkel? Emberileg igen, de tudnunk kell, hogy ugyanazt nem lehet tovább vinni vagy őrizni, amit a történelemben már többször megbélyegeztek. Amennyiben megnézzük a hagyományörzés elmúlt, közel hatvan éves szerkezetének alakulását azt találjuk, hogy voltak és vannak: (a) Az 1990-es évtizedet megelőző időszak átpolitizált, új (mozgalmi) hagyományokat kereső, a nemzet háttérbe szorító formái. (b) A rendszerváltást követően, a köztudat szintű történeti vonatkozásoknál megmaradt, a múltat újraélő formák (csaták újrajátszása, várjátékok, stb.). (c) Új, szervezett, ideologizált és harcos formák, amelyek programjaikba felvesznek polgár- valamint a honvédelemmel kapcsolatos funkciókat is (gárdák, őrseregek, stb.). Látható, hogy a mindig újra felbukkanó veszélyes gondolatok és jelenségek megértésével többet lehetne foglalkozni az oktatásban is. Az elmúlt évszázadban azt tapasztaltuk, hogy veszélyes gondolatokat eredményezhet az ideológia valamint a technika abszolutizálása és cselekvéssé transzformálása. A marxizmus-leninizmus valamint a sztálinizmus napjainkra történeti elbeszéléssé (narratívává) vált. Tudjuk, hogy az élet maradéktalanul nem állítható az ész ítélőszéke elé, de nagyon távol sem lehet tőle. Az ember és gondolata, valamint cselekvése vált az egyik legnagyobb kockázati tényezővé a modern társadalmakban.

Kornai Jánossal egyetérthetünk, hogy sokkal pontosabb fogalmakkal kell gondolkodni múltunkról, jelenünkről és jövőnkről. „Vizsgálják meg lelkiismeretesen, hogy az ajánlott rendszer képes lesz-e működni! Reálisan számba veszi-e az emberi természetet?...”⁷ – írja. Talán a jövőben erre majd lehetőség lesz. Elgondolkodtató, és erre Szabó Miklós akadémikus is utalt székfoglalójában, hogy a hadszíntér-előkészítéssel kapcsolatos 1969-es tervekről négy évtized után információhoz juthatunk. A rendszer működésének szabályszerűségeiből következett, hogy mindig valamilyen válságfolyamatnak kellett kibontakozni ahhoz, hogy valós, pontos adatokat ismerhessünk meg az ország helyzetéről. Arra kellene törekedni, amit H. S. Truman a kongresszus két házának együttes ülésén 1947. március 12-én mondott⁸: „Nincs tökéletes kormányzat. A demokrácia egyik legfőbb erénye azonban az, hogy hibái mindig láthatók, s azok a demokratikus fejlődés során kimutathatók és felszámolhatók.”

Összességében a magyar társadalomban zajló viták járulékosan mindig érzékeltek és éreztetik, hogy alkotni, felemelkedni csak az önterheiktől megszabadult és az önértékeikre ráébredt nemzetek tudnak. A XXI. század elején erre nagy szüksége lenne Magyarországnak.

6 Országgyűlési Értesítő 901–910. oszlop, /1955. május 25..

7 Kornai János idézett tanulmány 313. old.

8 H.S.Truman: Public Papers of the Presidents of the United States 1947. Washington, 1953. pp. 176–180